

УДК 82.09

DOI 10.52928/2070-1608-2025-76-4-16-19

«БЕЛЕТРЫСТЫКА» І «БЕЛЕТРЫЗАВАНАЯ ПРОЗА»: ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ ТЭРМІНАЎ**Э.А. МУРЗІЧ***(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)*

У артыкуле вызначаецца паняцце і тэрмін «белетрызававшая проза» адносна традыцыйных дэфініцый «белетрыстыка», «масавая літаратура», «высокая літаратура». Вылучаны характэрныя рысы прозы названых разнавіднасцей праз супастаўленне і параўнанне іх між сабой, з улікам гісторыка-культурнай эвалюцыі жанравых форм у мастацкай літаратуры пад уплывам сацыяльных змен у грамадстве. Выпрацаваны ўласны пункт гледжання на месца белетрыстыкі і белетрызавааной прозы ў сучасным літаратурным працэсе.

Ключавыя словы: паэтыка, белетрыстыка, белетрызававшая проза, масавая літаратура, высокая літаратура, побытавасць, эффект «пазнавання рэальнасці», інтрыга, папулярнасць.

Уводзіны. Аналізуючы літаратурны працэс, сучасныя даследчыкі карыстаюцца такімі тэрмінамі, як «высокая літаратура», «масавая літаратура», «белетрыстыка» (працы В.Ю. Бароўка [1], Ю.В. Кляновай [3], А.М. Крыжавецкай [6], В.Я. Малкінай [7], М.А. Чарняк [12] і інш.). Існуе і яшчэ адно літаратуразнаўчае паняцце, блізкае да названых: «белетрызававшая проза». Яно пакуль што застаецца не акрэсленым у такой ступені, каб зрабіцца тэрмінам, яўна адрозным ад ужо замацаваных і шырэй ужываных. Вядома, што існуе белетрыстыка, напісаная выдатна і процілеглая той «масавай літаратуры», што робіцца па банальных шаблонах, з арыентацыяй на таго патэнцыйнага чытача, які не абазнаны ў культурных узорах. З іншага боку, якая проза з белетрыстычнымі прыёмамі сюжэтабудавання не заўсёды дасягае ўзроўню «высокай літаратуры» па мастацка-эстэтычнай дасканаласці ў раскрыцці праблем, што датычацца спасціжэння чалавека і свету праз вобразнае мысленне. Якім жа чынам можна вызначыць паняцце «белетрызававшая проза», каб яно магло функцыянаваць як асобны тэрмін, прыдатны для характарыстыкі твораў, па форме яўна белетрыстычных, але вельмі шчыльна набліжаных да літаратурнай класікі, «высокай літаратуры»? Адказ на гэтае пытанне трэба шукаць праз вылучэнне галоўных прыкмет белетрызавааной прозы і яе адрозненняў як ад «высокай», так і ад «масавай» літаратуры. Прыцягненне асобнай увагі да белетрызавааной прозы дазволіць глыбей раскрыць спецыфіку адлюстравання жыцця ў мастацкай літаратуры, а таксама больш дакладна сістэматызаваць творчыя набыткі тых пісьменнікаў, якія маюць заслужаную шырую вядомасць і папулярнасць.

Асноўная частка. Тэрмін «белетрыстыка» паходзіць ад французскага выразу «belles lettres» – «вытанчаная славеснасць». Ён з’явіўся з-за патрэбы адрозніць прозу мастацкую, «прыдуманую», ад традыцыйнай літаратуры, да якой напачатку залічваліся тэксты толькі рыторыка-публіцыстычнага, гістарычнага, фактаграфічнага, духоўна-рэлігійнага характару. Этапнай з’явай у эвалюцыі сусветнага мастацтва было з’яўленне і развіццё рамана ў сярэднявечную эпоху – як жанру для «прыдуманай» літаратуры з займальнымі, яскравымі сюжэтамі. Гэты жанр зрабіўся модным [4], і людзей, жадаючых быць раманістамі, рабілася ўсё больш. Між тым, зразумела, не кожны з тых, хто жадае пісаць раманы, мае для гэтага адпаведны талент. Вядомы знаўца гісторыі раманага жанру В. Кожынаў, разглядаючы ролю славутага твора Сервантэса «Дон Кіхот» для сусветнай культуры, даў наступнае вызначэнне пазначанай сітуацыі: «Надзвычайна шырокае захапленне літаратурай, якое вызвалі рэнесансныя “рыцарскія раманы”, заканамерна выклікала – відавочна, упершыню ў гісторыі літаратуры – тое, што мы зараз назвалі б халтурай – бяздарныя і пераймальныя кнігі» [5, с. 54]. Сапраўды, у жанрах «рыцарскага рамана», махлярскага (*плутовскаго*) рамана, а затым і ў пазнейшай раманнай прозе выразна запанавала паэтыка захапляючых і часам яўна прыдуманых, нерэальных прыгод, гіпербалізавана-чулівых, меладраматычных інтрыг; на першы план вылучаліся яскравыя героі і іх «двайнікі» – трыкстары, або іншага кшталту верныя спадарожнікі і памочнікі героя (або антыгероя) ва ўсіх сюжэтных перыпетыях. Паступовая трансфармацыя рамана як жанру, імкненне аўтараў да папулярнасці прыводзіла да вялікай колькасці не столькі арыгінальных, колькі эпігонскіх твораў з белетрыстычнай паэтыкай. Пры гэтым да XIX ст. у еўрапейскай літаратуры не было разумення белетрыстыкі як «нізкай» літаратуры. Больш за тое, раманы многіх таленавітых і геніяльных аўтараў, створаныя з вялікай увагай да белетрызацыі сюжэтна-кампазіцыйнай будовы апаведу, засталіся ў гісторыі літаратурнага свету як узоры класічнай прозы.

Так, даследчык антычнай літаратуры І. Сурыкаў назваў гістарычную белетрыстыку «Іліяду» і «Адысеею» Гамера, падкрэсліўшы пры гэтым: «... нам прыйдзецца выходзіць менавіта з таго, што белетрыстыка бывае сур’ёзнай і што лінію супрацьпастаўлення прыходзіцца праводзіць не паміж ёю і класікай <...>, а, хутчэй якраз паміж ёю і гісторыяй *stricto sensu*, прадстаўленай працамі вучоных-гісторыкаў» [10, с. 108]. Вядома, што да сённяшняга дня ў англамоўным літаратуразнаўстве «белетрыстыка» і «мастацкая проза» аб’ядноўваюцца тэрмінам «fiction», і гэта адпавядае названаму вышэй архаічнаму падыходу: толькі тэксты, прывязаныя да факталогіі або фактаграфіі («non-fiction») рэпрэзентуюць сур’ёзную літаратуру. У Расіі ў XIX ст., маючы на ўвазе тагачасныя працэсы ў рускай літаратуры, В. Бялінскі падкрэсліў: белетрыстыка – гэта «...тое, што складае так званую лёгкую літаратуру, прызначэнне якой заключаецца ў тым, каб займаць вольны час большасці чытачоў і задавальняць іх патрэбы» [2]. Іншы пункт гледжання маюць асобныя сучасныя даследчыкі рускай літаратуры, пішучы, што

ранняя белетристика в России была представлена перекладной литературой, которая проходила цензуру на соответствие моральным принципам, принятым в обществе: «яна не падштурхоўвала чытача да праявы пратэсту, а правакавала на роздум, стварала перадумовы для далейшага духоўнага развіцця» [6, с. 688]. Са сказанага вынікае, што ў такім ракурсе першыя белетрыстычныя творы на рускай мове прызнаюцца захапляльнымі для чытача, але ў якасці асноўнай ім прыпісваецца не забаўляльная функцыя, а выхаваўчая.

Вядомы падзел літаратуры на тры сегменты па вертыкалі (высокая, сярэдняя і нізкая літаратура) з'явіўся ў працах знакамітага літаратуразнаўцы XX ст. В. Шклоўскага [14]. У яго даследаваннях белетрыстычная проза часта называлася «сярэдняй» або «нізкай» літаратурай, бо, паводле вучонага, яна была напісана «сярэдняй» мовай і для чытача «сярэдняга» слоя. У савецкія часы, калі ўсё мастацтва рабілася часткай «агульнапралетарскай справы» (Ленін) і павінна было мець на ўвазе ідэалагічнае ўздзеянне на людзей, белетристика таксама развівалася ў скіраванасці на агітацыю і прапаганду пэўных ідэй і каштоўнасцей. Праз белетрыстычныя прыёмы ў літаратуры раскрываўся яе сугестыўны патэнцыял, і дзякуючы гэтаму «прыдуманая» проза заняла аўтарытэтную нішу ў савецкай культуры. Аднак на працягу XX ст. (і асабліва на яго сыходзе) дактрына метаду сацыялістычнага рэалізму, які суправаджаўся строгай ідэйнай цензурой, паступова страчвала белую прыярытэтнасць. У тыя ж савецкія часы з'яўляліся і атрымлівалі шырокую папулярнасць многія раманы розных аўтараў, якія сёння прызнаныя класічнымі і хрэстаматычнымі, абавязковымі для вывучэння ва ўстановах адукацыі на постсавецкай прасторы. У такіх творах прыёмы белетрыстыкі зрабіліся прыватнымі складнікамі пісьменніцкага майстэрства, што адыгралі дапаможную, але важную ролю для вырашэння мастацкіх задач менавіта «высокай», арыгінальнай прозы. Якраз такога кшталту прозу, думаецца, трэба назваць белетрызаванай у большай або меншай ступені.

Некаторыя навукоўцы спрабуюць размежаваць «белетрыстыку» і «высокую літаратуру» на падставе толькі структурных (жанравых) параметраў. Так, В. Малкіна адзначае: «Немасавая літаратура (літаратура першага раду, класічная, высокая літаратура) у якасці прынцыпу, які стварае жанр, заснавана на ўнутранай меры жанру: яна здзяйсняе адкрыцці, дэманструе мастацкія магчымасці жанру, напрамкі яго развіцця. Белетристика ж абпіраецца на жанравы канон, больш за тое, яна яго фарміруе і замацоўвае» [7, с. 17]. Сапраўды, калі жанрава-стыльвая пазнака «белетрыстыка» ў рэцэнзіі крытыка на твор або ў анатацыі да рамана, апавесці, апавядання / навелы выносіцца на самы першы план, то для чытача гэта азначае адно: аўтар мастацкага тэксту абавязкова паклапаціўся пра займальнасць сюжэту і іншыя перадумовы для лёгкага чытання. Гэтага патрабуе той жанравы канон белетрыстыкі (*roman, belles lettres*), што развіўся і замацаваўся ў еўрапейскіх літаратурах яшчэ ў даўнія часы. Разгортваючы кнігу прозы любога жанру з пазнакай «белетрыстыка» мы ведаем, што ў ёй будзе дамінаваць вельмі характэрная паэтыка, якая забяспечвае псіхіцы адпачынак і заваблівае ў свет ярскіх вобразаў.

Але такім чынам белетрыстычныя сродкі мастацкай выразнасці даюць падставы параўноваць і адрозніваць любы тэкст, у якім яны выкарыстоўваюцца, ужо і ад масавай літаратуры. Яна пачала дамінаваць у сярэдзіне XX ст. і мае сваёй базай таксама белетрыстычныя сродкі паэтыкі, хоць зусім не прэтэндуе на сур'ёзныя вартасці зместу.

На мяжы XX – XXI стст. масавая літаратура ў значна большых аб'ёмах, чым у папярэднія часы, звярнулася да забеспячэння забаўляльнай функцыі мастацтва, а манетызацыя літаратурнай творчасці набыла максімальна інтэнсіўнае развіццё. Прыкладам выкарыстання літаратуры ў мэтах прыбыткавага бізнесу можна назваць дзейнасць расійскага выдавецтва з назвай «Belles Lettres». Гэтая назва нібы замацоўвае тое, на што паміж уяўленнямі шырокай публікі пра белетрыстыку і масавую літаратуру з яе заўсёднай устаноўкай на геданістычныя каштоўнасці і стаўкай на папулярнасць у чытача. Гэта фіксуецца нават вонкава: масавая літаратура выдаецца даволі вялікімі накладамі, але зазвычай танна каштуе і друкуецца на някаснай паперы, у «кішэных» фармацях, з кідкімі, часта вульгарнымі вокладкамі.

Ідучы ўслед за развагамі пра белетрыстыку В. Шклоўскага, беларуская даследчыца В.Ю. Бароўка характарызуе тэксты белетрыстычнага жанрава-стыльвага зместу і пафасу наступным чынам: «літаратура так званага другога раду, няўзорная, некаласічная, але яна мае пэўныя вартасці і прынцыпова адрозніваецца ад масавага шыр-спажыву, гэта сярэдзінае дзямі літаратуры»; белетрыстыка адрасаваная менавіта сучаснікам аўтара [1, с. 62]. Аналагічныя па сутнасці думкі знаходзім у рускай даследчыцы А. Крыжавецкай: у белетрыстыцы «не толькі адбываецца натуральнае ўзбагачэнне літаратурнай галіны за кошт кантактаў з жыццём, але і – на ўзроўні масавым – узнікае адмысловая спрошчана-бытавая эстэтыка» [6, с. 80]. Навукоўца з Самары Ю. Клянова звяртае ўвагу на тое, што «адпраўной кропкай для большасці твораў з'яўляецца сістэма каштоўнасцей, якая склалася ў канкрэтным грамадстве ў пэўны перыяд. Аўтар яе адстойвае або абвясняе – часткова або цалкам, на гэта ён арыентуе і свайго чытача – іншымі словамі фарміруе яго адносіны да сённяшняй або мінулай рэальнасці» [3, с. 692]. У белетрыстычных ж метафары афармляе сваё меркаванне пра белетрыстыку знаўца літаратуры і медыйнай персона Т.М. Талстая: «Белетрыстыка – цудоўная, патрэбная, запатрабаваная частка славеснасці, якая выконвае сацыяльны заказ і абслугоўвае не толькі серафімаў, а стварэнняў больш простых, з перыстальтыкай і абменам рэчываў, іншымі словамі нас з вамі, – востра неабходная грамадству для яго ж грамадскага здароўя» [11, с. 125]. Вядомы рускі літаратуразнаўца А. Міхайлаў слухна падкрэслівае: «...асноўнымі прыкметамі белетрыстыкі <...> называюцца пераймальнасць і шабланізацыя, што не адмяняе здатнасці белетрыстыкі выказваць арыгінальнае аўтарскае светабачанне і глыбока пранікаць у законы быцця» [8].

Сярод характэрных рыс белетрыстычнай паэтыкі вылучаюць паглыбленне ў чалавечую псіхалогію ў той меры, што забяспечвае канкрэтную матывацыю ўчынкаў дзеючых персанажаў [12]. Псіхалогія чытача таксама патрабуе ўліку: ён павінен знаходзіць у сваім унутраным, псіхалагічным і паўсядзённым вопыце аналогіі з пэўнымі перажываннямі персанажаў (так званы эфект «пазнавання рэальнасці» [13, с. 145]).

Белетрыстыка, як адзначалася вышэй, арыентаваная на чытача-сучасніка і тых праблемы, з якімі і аўтар, і чытач сутыкаюцца ў агульнай для абодвух плыні паўсядзённасці. «Наступствам гэтага з’яўляецца яе [белетрыстыкі – Э. М.] асабліва ўласцівасць: як правіла, белетрыстычныя творы – гэта скарбніца разнастайнай інфармацыі пра тую або іншую эпоху. Аднак, адваротны бок “медаля” заключаецца ў тым, што белетрыстыка адносна хутка страчвае актуальнасць» [3, с. 692].

Зразумела, што немагчыма дакладна і адназначна падзяліць на сегменты ўвесь корпус існуючых літаратурных тэкстаў, бо ў мастацтве заўсёды ёсць памежныя варыянты. Адным з такіх варыянтаў – вынікам спалучэння рыс белетрыстыкі і класікі – з’яўляецца, на нашу думку, белетрызаваная проза. «Калі белетрыстыка – гэта паняцце, перш за ўсё, якое характарызуе маштаб пісьменніцкага таленту (“ніжэйшая паэзія”, якая займае “прамежкавае, памежнае становішча паміж высокім мастацтвам і эмпірыяй жыцця”, “сярэдзінная прастора”), то “белетрызацыя” – гэта паняцце жанравае, а дакладней, звязанае з улікам жанравых чаканняў чытача» [9, с. 34]. Такім чынам, белетрызацыя прозы – гэта працэс набліжэння высокай літаратуры да масавага чытача з дапамогай сродкаў белетрыстыкі (выкарыстання традыцыйных сюжэтаў і матываў, інтрыгоўнай і авантурнай архітэктонікі твора ў нечаканых новых інтэрпрэтацыях і новых сэнсавых кантэкстах).

Шматлікая папулярная прэміяльная літаратура (асабліва творы-лаўрэаты і намінацыі Пулітцэраўскай і Букераўскай прэміі) будзецца якраз на прызнанні якаснай белетрызацыі. Так, у сваёй аснове творы-намінацыі на гэтыя прэміі арыентаваныя на жанравыя каноны, аднак вельмі ўдала абыгрываюць іх або падманваюць жанравыя чаканні чытача. Пры гэтым такія творы ўзнімаюць важныя праблемы, удаля паказваюць вырашальныя гістарычныя эпохі і падзеі. Напрыклад, адзін з самых папулярных сучасных твораў-лаўрэатаў Пулітцэраўскай прэміі – раман «Шчыгол» амерыканскай пісьменніцы Донны Тарт – у сваёй жанравай аснове з’яўляецца раманам выхавання, чым, безумоўна, прыцягвае шырокага чытача. Пры гэтым, твор глыбока раскрывае «вечныя» тэмы любові і кахання, мастацтва і жыццёвага прызначэння кожнага чалавека. У беларускай літаратуры белетрызаваную прозу прадстаўляюць такія статусныя пісьменнікі ХХ ст., як Міхась Зарэцкі, Іван Шамякін, Уладзімір Караткевіч, чые творы дазваляюць зразумець сутнасць глабальных з’яў, а не толькі ўбачыць іх ярскія антуражы.

Заклучэнне. Такім чынам, паняцці «белетрыстыка» і «белетрызаваная проза» звязаны паміж сабой гісторыяй развіцця паэтыкі рамана як еўрапейскага жанру: агульнасцю мастацкіх прыёмаў пры стварэнні літаратурных тэкстаў. Аднак тая белетрыстыка, якая з другой паловы ХХ ст. пачала арыентавацца на масавую літаратуру, не мае на ўвазе пастаноўкі і спасціжэння надчасавых праблем сваёй эпохі, а вызначаецца прагматычна-ўтылітарнай скіраванасцю, рэалізацыяй забаўляльнай і геданістычнай, кампенсаторнай функцыі мастацкай літаратуры. Белетрызаваная проза ж, выкарыстоўваючы жанравыя прыёмы і сродкі белетрыстыкі, накіравана менавіта на данясенне закладзенага аўтарам універсальнага сэнсавога пасылу, што робіць яе па сваёй сутнасці літаратурай высокай, шчыльна набліжанай да класічнага пісьменства з яго арыгінальнасцю, пастаноўкай «вечных» тэм і праблем у жыцці чалавека і грамадства, мастацка-эстэтычнай дасканаласцю, прызнаннем прафесійнай літаратурна-культурнай супольнасцю.

ЛІТАРАТУРА

1. Бароўка В.Ю. Тэорыя літаратуры [Электронны рэсурс]. – URL: <https://rep.vsu.by/handle/123456789/2154> (дата звароту: 18.05.2025).
2. Белинский В.Г. Вступление к «Физиологии Петербурга» // Полн. собр. соч.: в 13 т. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1953–1959. – Т. VIII. – С. 375.
3. Кленова Ю.В. Классика, беллетристика, массовая литература: проблема границы // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2015. – Т. 17. – № 1. – С. 687–692.
4. Кожин В.В. О беллетристике и моде в литературе [Электронны рэсурс]. – URL: <https://rummuseum.info/node/6583> (дата звароту: 18.05.2025).
5. Кожин В.В. Происхождение романа. – М.: Советский писатель, 1963. – 440 с.
6. Крижовецкая О.М. Литература, беллетристика, массовая литература: проблема дифференциации // Мир русского слова. – 2009. – № 2. – С. 79–83.
7. Малкина В.Я. Жанровый канон и внутренняя мера жанра в беллетристике // Вестник РГГУ. Сер. Литературоведение. Языкознание. Культурология. – 2022. – № 6. – С. 12–26.
8. Михайлов А.В. О Людвиге Тике, авторе «Странствий Франца Штернбальда» // Странствия Франца Штернбальда / Л. Тик. – М.: Наука, 1987. – С. 279–340.
9. Склеинис Г.А. Беллетризация романистики Ф.М. Достоевского: основные причины // Филологические науки. Вопросы теории и практики: Науч.-теорет. и прикладной журн. – 2016. – № 7. – Ч. 2. – С. 33–35.
10. Суриков И.Е. У истоков исторической беллетристики в античной Греции: от Гомера до Ксенофонта // Люди и тексты. – 2017. – Вып. 10: Историческая беллетристика. – С. 106–131.
11. Толстая Т.Н. Изюм: сб. эссе. – М.: Гранд, 2002. – С. 125.
12. Черняк М. А. Беллетристика как «срединное» поле литературы // Массовая литература XX века: учеб. пособие [Электронны рэсурс]. – URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%A7/chernyak-mariya-aleksandrovna/massovaya-literatura-xx-veka-uchebnoe-posobie/7> (дата звароту: 18.05.2025).
13. Шимановская В.В. Соотношение реального и вымышленного в художественном произведении // Карповские научные чтения: сб. науч. ст. – Вып. 8: в 2 ч. – Ч. 2 / редкол.: А.И. Головня (отв. ред.). – Минск: Белорусский Дом печати, 2014. – С. 145–149.
14. Шкловский В.Б. Чулков и Левшин. – Л.: Изд-во писателей в Ленинграде, 1933. – 264 с.

Пастуніў 30.05.2025

«БЕЛЛЕТРИСТИКА» И «БЕЛЛЕТРИЗИРОВАННАЯ ПРОЗА»: ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ТЕРМИНОВ**Э.А. МУРЗИЧ****(Белорусский государственный университет, Минск)**

В статье определяется понятие и термин «беллетризированная проза» относительно традиционных дефиниций «беллетристика», «массовая литература», «высокая литература». Выделены характерные черты прозы названных разновидностей посредством сопоставления и сравнения их между собой, с учетом историко-культурной эволюции жанровых форм в художественной литературе под воздействием социальных изменений в обществе. Выработана собственная точка зрения на место беллетристики и беллетризированной прозы в современном литературном процессе.

Ключевые слова: поэтика, беллетристика, беллетризированная проза, массовая литература, высокая литература, бытовизация, эффект «узнавания реальности», популярность.

«FICTION» AND «FICTIONALIZED PROSE»: DIFFERENTIATION OF TERMS**E. MURZICH****(Belarusian State University, Minsk)**

The article defines the concept and term "fictionalized prose" in relation to the traditional definitions of "fiction", "mass literature", "high literature". The characteristic features of the prose of the mentioned varieties are highlighted by comparing and contrasting them with each other, taking into account the historical and cultural evolution of genre forms in fiction under the influence of social changes in society. The author develops his own point of view on the place of fiction and fictionalized prose in the modern literary process.

Keywords: poetics, fiction, fictionalized prose, mass literature, high literature, everyday life, the effect of «recognizing reality», popularity.